

Om kopparsmide vid Vattholma

FRANS EKSTRÖM

Kopparmalm bröts tidigt i vårt land. Senast under Magnus Ladulås tid torde kopparbrytningen varit organiserad vid Falu koppargruva. Deläggare i våra kopparfyndigheter omkring år 1300 var folkungaregenter, biskopar och stormän. Vid mitten av 1300-talet har man funnit att lybska köpmän placerade kapital i malmbearbetningen, vilket band svenskt näringsliv vid Hansans intressen. Mycken råkoppar exporterades till Tyskland, men på grund av handelskrig på 1550-talet minskade där efterfrågan på svensk koppar.

Gustaf I ville därför få till stånd en ökad kopparhantering i Sverige, men den spelade en obetydlig roll under hans tid. Det är först på 1580-talet, som man kan skönja ett betydande uppsving i produktionen, ökad efterfrågan på koppar och bättre priser. En ytterligare stimulans var Älvsborgs lösen. Inhemska förbrukningen steg kraftigt, därför att kopparen började nyttjas vid olika tillverkningar såsom vid kanontillverkningen och vid framställningen av mässing. Ett mässingsbruk anlades 1571 vid Vattholma, det första i vårt land.

Vid sekelskiftet 1600 hade svensk kopparexport ökat markant, samtidigt som kopparpriset på utländska marknaden steg kraftigt, en tendens, som stod sig till 1620-talets mitt, då järnet fick större betydelse som exportvara.

I svensk kopparproduktion inträdde nu ett par viktiga förändringar. Tidigare exporterades uteslutande råkoppar. Sedan inflyttade utlänningar lärt oss rena råkopparen, förbjöds exporten av den förra. Kopparhandeln kom att genom ånyo Älvsborgs lösen att bli ett statligt monopol, som handhades under olika former, bl.a. kopparkompanier. Sverige var under 1600-talets första decennier praktiskt taget ende leverantören av varan. Så länge var allt gott och väl. Men av flera orsaker började priserna att sjunka, vilket man sökte hindra genom minskad export, övergå till lagring och ökad inhemsk förbrukning. Även råddes adeln, som börjat bygga slott och slottsliknande herrgårdsbyggnader, att täcka dessa med kopparplåt. Införandet av kopparmyntfot 1625 var ett bidrag till att

hålla kopparpriset uppe utan att minska produktionen. Men man kunde inte hindra, att Sverige fick mindre köpkraft i utlandet. Trots alla svårigheter förblev kopparen över 1660-talet en viktig faktor för finansieringen av den svenska krigsföringen. Sverige kunde i fortsättningen aldrig återfå dominerande ställning som kopparexportör.

Vattholma vid Fyrisån med dåvarande mäktiga forsar och fall ansågs av den driftige Gustaf I kunna bli en för kopparhantering lämplig ort. För en kortare period kom där att finnas en kopparhammare, vilket hade sin orsak i vasakungarnas intresse för en ökad metallhantering i vårt land, som hade stora förutsättningar därtill med sina malmtillgångar.

Gustaf I:s registratur lämnar oss upplysningar härom, I ett brev till sonen Erik skrev kung Gustaf I från Strömsholm den 18/5 1557: "Wår faderligh gunst, käre son Erick, wij haffwe bekommit tin skriffwelse och som tu begärer wete wår willie och meningh om wästra posteien i Upsala slott skall tackas med bly eller koppar, så tycker Oss, att kopparen är warachtiger och tienar ther bättre till, Och effter wid Wattuholmen, som tu schriffwer är godt tillfälle till att oppsätta en kopper smidie, therföre wele wij lathe bestellet, ath en aff the kopperslagare, ther udi Torsilie (Tors-hälla) skal medh thed förste bliffwe tillskicket, hwilken ther kan slå och tillpynte så myckien kopper, som till fören:de bygning kan behöffwes".

Eriks svar på faderns brev, vet jag inte. Men det kan vi ana oss till av ett andra brev till kungasonen av den 6 febr. 1558. Kung Gustaf skriver, att han icke gillar sonens avsikt att uppsätta den tilltänkta kopparplåthammaren i Uppsala. Det vore bättre att förlägga den till "Watuholmen", där även fanns tillgång på skog, som saknades på de milsvida slätterna kring Uppsala. Dessutom ville icke Gustaf, att verkstäderna wid Vattholma skulle lämnas att förfalla. Om kopparsmedjan byggdes i Vattholma under Gustaf I:s tid har jag ej fått bekräftat.

Enligt fogden Filip Kerns räkenskaper anlades troligen 1585 en kopparhammare vid Vattholma, men redan 1587 flyttades av okänd orsak hammaren till Järsta i Tensta, där en byggmästare uppförde den, vartill åtgick 700 dagsverken.

Vid kopparhammaren i Järsta anställdes mästerkopparslagaren Ditmar. Samma år uppges att Kern varit 3 å 4 ggr hos kopparslagaren i Järsta och låtit utslå silver, förmodligen för myntverkets räkning.

Kopparhammaren i Järsta förföljdes av sådan otur, att Ditmar kopparslagare snart nog "befinnes wara Dedan Römppt", vilket vållade svårig-

heter för Ditmars fru, som till tröst och som en ringa ekonomisk hjälp av Kronan fick tillstånd att fritt bruka ett kronohemman i Järsta eller Gro-pen.

Våren 1588 drabbades järstahammaren av ett ännu svårare olycksöde, då det kraftiga vårfloдет spolade bort såväl hammare som smedja "så att der war icke mycket beståndigt aff alt the bygt". På sommaren uppfördes en ny dammbyggnad och en ny kopparhammare. Men olyckorna ville ej ta slut.

På hösten, när anläggningen åter rests, kom på nytt en flod, som rase-rade hammaren. Kern greps av missmod. Förtretad över motgångarna kastar han skulden på platsens beskaffenhet och säger: "der är sådan lä-genhet, att jag tror, att der aldrig blifwer någon damm beståndande".

Kopparslagarna lämnade snart Järsta, som varit dem så ogunstigt. En ny kopparhammare anlades åter vid Vattholma. Till hammarens un-derhåll var anslagen kronoräntan från Lena och Ärentuna socknar, 530 3/16 daler. /År 1616 mördades kopparslagaren Siwl vid Vattholma av Per Eriksson från Hof i Vendel, som fängslades i Örbyhus slott/.

Vid Vattholma fortgick kopparsmidet åtminstone till omkring år 1670. Under många år hade den då drivits på tillskyndan av Academien i Upp-sala. År 1660 talas om en kopparslagare Henric i Vattholma. År 1638 om-talar Upsala Academiaes konsistorieprotokoll, att Johannes Lenèus, prästson från Lena och sedermera ärkebiskop, meddelade, att Jöns och Håkon kopparslagare ville arrendera kopparhammaren vid Vattholma. De önskade veta, vem av dem som skulle få arrendera hammaren, vilket de komme att få veta, när de kommit till Uppsala och man fått tala vid dem.

I "Extract af Relation om alla Bergverken uti Sverige belägne sampt med de nye som tillbyggde ähre A:o 1649" är upptagen vid Vattholma "Hammare, Academien i Upsala tillhörig med en härd, brukas til en kop-parhammare. - - Kunna wähl åhrligen smida 200 skeppund, åhr för hammarskatten befriader".

Ur "Extract af relation - - Pro Anno 1651 och 1652 är hämtat följande: "En kopparhammare wed samma lägenhet till skog och ström som - - Watteholma, Ubsala Academiae tillhörig och mäst till Dombkyrkiones sakers uhtsmidande warit brukat, står nu öde".

"Extract af Relation öfwer Öster Bergslagen och Upland med Giästri-kelands Bergslager uppå alla grufwor och Bruk, som de finnas til d. 1

Oct. Anno 1656: Wattholma Hammarbruk - - Ibidem hammare bruklig Hwilken brukades tilförend till att uhtsmida åtskilliga saker till Domkyrkones behof i Ubsala, och nu sedermera förlänt under Ubsala Academiae, på hwilken uhtsmidies någon koppar till Kyrkones behof, och af kopparsmederna i staden til deras hantewerck, men intet mycket stångjern. Belägen nedanföre i förbe:te ström (Wattholma) åhr. /Öster om järnhammaren vid sydänden af Hammardammen/. Mycket tyder på att hammaren var enkelt uppbyggd. Tidvis var den öde eller raserad.

År 1650 ansåg konsistoriet "det godt wara at låta uppsättia een kopparhammare i Wattuholmen, "emedan kopparplåt behövdes för domkyrkan, slottet och kopparslagarna. Academien ansågs vara bäst betjänt, om den kunde träffa överenskommelse härom med någon penningstark person, som därför borde ges räntefrihet "på behagelig tijd". Det förefaller som om Håkon kopparslagare fått arrendera hammaren men haft svårt att betala arrendet.

År 1653 beslutar konsistoriet, "att kopparhammaren wijd Wattholma ska bortstädtslas till någon som sielf bygger och gifwer der af billigt till Academien." Tydiligen blev bygget verkställt, ty i augusti f.å "refererade Pro-Rector huru den som hammaren bygger wijd Wattholmen begierer någott jern till ringar sampt och sågbreder att fullborda huset med". Konsistoriets resolution blev att M Petrus Ljung, inspector, samt fogden Erik Olsson och Elias Månsson skulle besöka Wattholma och undersöka, vad som behövdes till bygget. "Elias skall och hålla grann räkning der utöfwer. Detta lofwade M Ljung wilja sig påtaga".

Några dagar senare beviljade Konsistoriet nödvändiga medel till samtliga kostnader för kopparhammarens uppbyggnad vid Wattholma, och Ljung fick i uppdrag att resa dit och se vad material, som behövdes därtill. När den stod färdig borde den utarrenderas.

Konsistorieprotokoll från år 1656 visar att Albrecht Schwartz, som var måg till köpmannen och bruksägaren Henric Lemmens, är intresserad av att arrendera kopparhammaren i Wattholma. Men han besvärar "sig om dammens wijd Wattuholmen dåliga tillstånd". "Om någon Academiae betient utaf Consistorio will låta reparera dammen och hammarhuset, skulle han bewiljas sex års frijhet, men derefter betala arrende. Om ingen detta behagar, skall hammaren tillbiudas denne Albrecht Schwartz att arrendera, allenast swärfadern Henrich Lemmentz caverar för honom."

Den 24 juli 1656 påminner Rector om Academiens kopparhammare vid Vattholma, som Academien påkostat ca 1500 daler. Om detta gagnat Academien var ovisst, och ingen var villig att arrendera den på nämnda villkor. Nu var dammen i mycket dåligt tillstånd till skada för övriga bruk på orten. Schwartz begär därför att den måtte repareras eller eljest "effterlåtes i Kongl Cammarens disposition".

Emedan vidare omkostnader på kopparhammaren kunde lända Academien till skada, och man kunde befara att denna förlorade hammarplatsen, därest ingen reperation sker, och emedan Cammarfiscalen redan verkställt besiktning, vore rådligast att Albrecht Schwartz, som också arrenderar Wattholma Bruk får arrendera kopparhammaren mot att han medges tio års frihet, om han på egen bekostnad uppbygger dammen och fullbordar hammarhusbyggnaden. Därest kontraktet ej förlängdes skall hammaren övertas av Academien. För Schwartz åtagande borde lämnas skriftlig försäkran (borgen) av hans svärfar Henrich Lementz.

Den 9 oktober 1656 lämnar Schwartz skriftlig förbindelse jämte inventarium för hammaren. I april föreg. år hade anslagits 96 daler till hammarbyggningen, och den 4 maj 1657 anmälde Schwartz att hammarbygget stod nästan färdigt. Nu återstod att skaffa "arbetzfolk der till". Han krävde även att få arrendera vattholmahemmanet, som Jöns åbor och lovade att betala dennes skuld till Academien. Härtill invändes att i Schwartz kontrakt ingår ej något hemman. Det är "bortstädzlat till Dn Räntemästaren, varför Albrecht Schwartz inte kunde "bekomma" hemmanet.

I närmaste årens konsistorieprotokoll finns inte mycket att hämta om "kopparhammaren vid Wattuholmen" före den 5 maj 1669. Protokoll från denna dag omnämner "ett insiunerande memorial från fogden Jacob Andersson", att Academiens kopparhammare i Wattholmen, som en tid legat öde och "bortstiäls hwad dher är, Academien till skada". Han frågar, om han kunde få arrendera ut den till Anders Larsson Höök eller till Erich Hanson.

Konsistoriet rekommenderade, att Räntemästaren skaffade Academien en egen smed vid hammaren, vilken brukar den eller också arrenderar den till Höök, allt efter han finner lämpligt.

Ur "Uplands verifikation för år 1680. En längd öfwer skatter ifrån jernverk m. m." är följande: Leena Sochn, Wattholms Hambrar: 2 st:n,

den Eena ähr Frälse Hammar, Herr Generalen Högwälborne Herr Nills Bielke tillhörig och nu Arrendewijs innehafwes aff Inspectoren Anders Larsson Höök. - - - - Den andra Tillhörig Academieni Upsala och warit ährnadt till Een Kopparhammar, men ähr alldrig blefwen färdig.”

Kopparsmidet i Vattholma tycks ha bedrivits ganska oregelbundet i den säkerligen enkla kopparsmidesanläggningen, som tidvis låg nere och ödelagd. På dess plats byggdes 1759 en kvarn, såsom ersättning för den av vattenbrist nedlagda salstaherrarnas kvarn, på vars husgavel vi i dag läser årtalet 1755, året för en större reparation av densamma.